

Στέλιος Μουζάκης

Πολιτικός Μηχανικός, Λαογράφος,
Πρόεδρος Επιστημονικής Εταιρείας Αττικών Μελετών

«Ακιδογραφήματα σε εκκλησίες της Νοτιοανατολικής Αττικής»

Μια άγνωστη αφιερωτική πρακτική. Προσπάθεια εικαστικής ερμηνείας τους.

ΕΙΝΑΙ ΓΕΝΙΚΑ αποδεχτό ότι οι διάσπαρτες σ' όλη την Αττική γη εκκλησίες αλλά και τα μικρομοναστήρια¹ διασώζουν πολύτιμα, για την ιστορική έρευνα της περιοχής, στοιχεία.² Αναντίρροπα υποδηλώνουν την αγάπη και τη βαθιά

---

1. Στέλ. Μουζάκης, *Το άγνωστο μικρομοναστήρι της Παναγίας – Χελιδονούς στις Αχαρνές Αττικής, 16ος αιώνας* (Αχαρνές 1988), σσ. 9-10. Στέλ. Μουζάκης – Αναστασία Καλάη-Μουζάκη, *Ο Δίκλιτος ναΐσκος της Αγίας Άννας στη Μεταμόρφωση, Κουκουβάουνες-Αττικής στη θέση Χτυπητό* (Αθήνα 1980). Στέλ. Μουζάκης – Αναστασία Καλάη-Μουζάκη, «Ο ναός της Μεταμόρφωσης Σωτήρος στο Πικέριμι της Αττικής. Τυπολογικές-μορφολογικές-εικονογραφικές παρατηρήσεις». *Η' Επιστημονική Συνάντηση ΝΑ Αττικής, Κερατέα 1997, Πρακτικά* (Κερατέα 2001) σσ. 464-486. Στέλ. Μουζάκης, Ο οικισμός Βρανά, το μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου και οι εκκλησίες περιοχής Μαραθώνα. Παρατηρήσεις-σχόλια-διορθώσεις, *Γ' ΣΙΛΑ, Μαραθώνας 1990*, Πρακτικά (σε έκδοση), Στέλ. Μουζάκης, Τα τοπωνύμια της Βούλας του Πάπα Ιννοκεντίου του Γ'. «Η περίπτωση της μονής του Αγίου Γεωργίου στο Βρανά του Μαραθώνα-Αττικής», *«Τετράμηνα»* 46-47 (Φθινόπωρο '91), σσ. 3040-52. Χ. Μπούρας, Α. Καλογεροπούλου, Ρ. Ανδρεάδη, *Εκκλησίες της Αττικής* (Αθήνα 1969). Μελέτες εκκλησιών της Αττικής δημοσιεύονται και στη σειρά *«Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση»* έκδοση ΕΜΠ 1-5 (1979-1998). Στέλ. Μουζάκης, *Εκκλησιαστικά μνημεία Μητροπόλεως Αττικής* (Αθήνα 2003), σε έκδοση, όπου μελετάται μεγάλος αριθμός μνημείων γνωστών αλλά και ανεκδότων στη σχετική βιβλιογραφία.

2. Στέλ. Μουζάκης, «Οι βυζαντινές και μεταβυζαντινές εκκλησίες της Τήλου» *ΔΧ*, 12 (1987), σσ. 145-213 και ανάτυπο (Αθήνα 1987) με χωριστή αρίθμηση. Στέλ. Μουζάκης, «Άγνωστη Βυζαντινή δίκογχη με μανσωλείο εκκλησία στην Τήλο της Δωδεκανήσου», *ΒΝΜ* 15 (1989-90), σσ. 2-14. Στέλ. Μουζάκης, *Ο Άγιος Παντελεήμονας Τήλου, Αρχιτεκτονική διερεύνηση* (Αθήνα 1984), ανάτυπο από το ομότιτλο βιβλίο του Χάρη Κουτελάκη, με χωριστή αρίθμηση 1-32 και αναδιπλούμενα σχέδια. Στέλ. Μουζάκης, «Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στα βυζαντινά Δωδεκάνησα 4ος – αρχές 14ου αιώνα» *ΒΔ* 1 (1987), σσ. 65-78.

πίστη των απλών ανθρώπων στην παράδοση και την Ορθοδοξία.³ Όμως όχι λίγες φορές η ύπαρξη τους σημαδεύει την απαρχή της παρουσίας ή έστω αποτελεί το τεκμήριο της οργανωμένης δημιουργίας κάποιου οικισμού⁴ και περισσότερο σπάνια κάποιου αρχαίου δήμου.⁵

Συνάμα οι τυπολογικές–μορφολογικές–εικονογραφικές παρατηρήσεις των εκκλησιών αλλά και οι αγιολογικές και αφιερωτικές επιγραφές⁶ που συχνά διασώζουν, συναποτελούν και συγκροτούν, όπως πολλές φορές έχω τονίσει, τις μοναδικές μαρτυρίες για την παρουσία, την κοινωνική-οικονομική κατάσταση, αλλά και την εθνολογική διαστρωμάτωση των κατοίκων του συγκεκριμένου χώρου.⁷

Επιπρόσθετα αναγνωρίζεται ότι η ανάπτυξη της καθόλου χριστιανικής τέ-

3. Στέλ. Μουζάκης – Αναστασία Καλάη-Μουζάκη, *Το άγνωστο φωτάναμα της Ζωοδόχου Πηγής - Χελιδονού Κηφισιάς* (Αθήνα 1981), σσ. 1-16 Στέλ. Μουζάκης, «Το φωτάναμα της Μονής Μουνδών στη Χίο. Συμβολή στη νησιώτικη μοναστηριακή αρχιτεκτονική», *«Τετράμηνα»* 53 (Άμφισσα 1994), σσ. 3920-3929.

4. Στέλ. Μουζάκης, «Οι μεταβυζαντινές εκκλησίες της περιοχής Ασπροπύργου και η σημασία τους για την ιστορική έρευνα του χώρου», *Β' ΣΙΙΑ*, Πρακτικά (Ασπρόπυργος 1992), 517-90 και ανάτυπο. Στέλ. Μουζάκης, «Άγνωστη Βυζαντινή εκκλησία στη Μάνδρα Αττικής. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος στον Κορακά», *Ζ' ΣΙΙΑ Ελευσίνα 1997*, Πρακτικά (Ελευσίνα 2000), σσ. 237-61. Στέλ. Μουζάκης – Αναστασία Καλάη-Μουζάκη, «Το χωριό Μάξι του Μεγάλου Δερβενίου της Μεγαρίδος και οι εκκλησίες του. Προσπάθεια τοπογραφικού και χρονικού εντοπισμού του κατά τους μέσους χρόνους και την Τουρκοκρατία», *ΣΤ' ΣΙΙΑ Μέγαρο 1992* Πρακτικά (σε έκδοση). Στέλ. Μουζάκης, *Το χωριό Μάξι του Μεγάλου Δερβενίου της Μεγαρίδας. Χρονικός και τοπογραφικός εντοπισμός του κατά τους μέσους χρόνους και την Τουρκοκρατία*, *ΒΔ 7* (1994-5), σσ. 120-35.

5. Ι. Τραυλός, «Νέα στοιχεία προσδιορισμού της θέσης των αρχαίων δήμων Αττικής», *ΕΕΠΣΑΘ 6*, Π (Θεσσαλονίκη 1972), σσ. 187-92. Είναι βέβαιο ότι η Χριστιανική λατρεία στην Αττική ξεκίνησε από την ύπαιθρο [*L. Ross, Archaologische Aufsätze 1* (Λειψία 1855)], 219 δέχεται και έχει γίνει αποδεκτό ότι η διάδοση του χριστιανισμού έγινε πρώτα στην ύπαιθρο της Αττικής και μετά στην Αθήνα, από τους αγρούς, πρβ. και Στέλ. Μουζάκης, *Σχεδιάγραμμα Ιστορίας χωριών Λεκανοπεδίου Αττικής* (Αθήνα Ιανουάριος 1994), σσ. 44-6).

6. Βλ. πρόχειρα Ν. Βέης, «Σύνταγμα επιγραφικών μνημείων Μετεώρων» *«Βυζαντις»* 1 (1909), 547-626. Χαρ. Κουτελάκης, «Κτητορικές επιγραφές εκκλησιών Ρόδου», *ΔΧ 3* (1977), ανάτυπο με χωριστή αρίθμηση, σσ. 1-17.

7. Στέλ. Μουζάκης, «Εικονογραφικές και λαογραφικές παρατηρήσεις σε τοιχογραφία της «Φιλοξενίας του Αβραάμ» στον Άγιο Αθανάσιο στο Κορωπί. Οι «συμφωνίες» με αγίους», *Ζ' Επισημονική Συνάντηση ΝΑ Αττικής, Κορωπί 19-22 Οκτωβρίου 1995*, Πρακτικά (Κορωπί 1996), σσ. 449-69. Στέλ. Μουζάκης, *Τα φωτανάματα στα Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μοναστηριακά συγκροτήματα. Συμβολή στη μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, *ΒΔ 2* (1988), 95-103. Στέλ. Μουζάκης, «Παρατηρήσεις σε μία δίκωγχη εκκλησία στην Τήλο της Δωδεκανήσου. Η λογική και η οικονομία της ανώνυμης εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής σ' ένα ξωκλήσι της Τήλου», *ΒΝΜ*, 12-13 (1987-88), σσ. 5-12. Επίσης για την Τήλο στη ΜΓΕΥ 40 (1988) στην αντίστοιχη λέξη.

χνης συντελέστηκε κυρίως μέσα από την αφιερωτική πρακτική,⁸ δημιουργώντας πάμπολλες και ποικίλες μορφές.⁹

Έχω τη γνώμη όμως ότι και οι παραστάσεις που συναντώνται χαραγμένες με κάποιο οξύ όργανο –ακίδα– επάνω στο επίχρυσμα των τοιχογραφιών των αγίων ή και σε άλλες σκληρές επιφάνειες, κατά κύριο λόγο των εκκλησιών,¹⁰ τα γνωστά ως *ακιδογραφήματα*, θα πρέπει, διαφοροποιούμενα αναμφίβολα από τα γενικότερα αναφερόμενα ως *χαράγματα*, να θεωρηθούν σαν μια ιδιαίτερη εκδήλωση αυτής της Χριστιανικής Τέχνης.

Τα ακιδογραφήματα, τα οποία σαφώς διακρίνονται κατά το περιεχόμενό τους από τα χαράγματα, εικονίζουν σταυρούς, ανθρώπους, ζώα, πουλιά, κυνήγια, καράβια,¹¹ διάφορα σχήματα, είναι μια συνήθεια πανάρχαια¹² που την έχει κληροδοτήσει η παράδοση, φορτωμένη όμως με πολλές δεισιδαιμονίες αλλά και θαυμαστές ιδιότητες.¹³ Η πρακτική αυτή, που με τον καιρό έγινε συνήθεια, σε ορισμένες εκκλησίες ή άλλους ιερούς χώρους¹⁴ δημιούργησε κυριο-

8. Σχετικά με την πρακτική βλ. Αλέκ. Φλωράκης, *Καράβια – Τάματα και η θαλασσίνη αφιερωτική πρακτική στο Αιγαίο* (Αθήνα 1982), σσ. 29-48 ιδιαίτερα όπου αναφέρεται στο έθιμο της αφιέρωσης.

9. Θα αναφέρουμε τις αιογραφίες, τη χαρακτική, τη ξυλογλυπτική, τη λιθογλυπτική, την αργυροχρυσοχοΐα, την κεντητική, τη μεταλλοτεχνία κ.ο.κ. Βλ. ενδεικτικά. Δημ. Σταμέλος, *Νεοελληνική λαϊκή τέχνη* (Αθήνα 1995). Αλέκ. Φλωράκης, *Τήνος – λαϊκός πολιτισμός* (Αθήνα 1971). Αγγελική Χατζημυχάλη, *Ελληνική λαϊκή τέχνη* (Αθήνα 1931), Της ίδιας, *Η ελληνική λαϊκή τέχνη, «Νέα Εστία»* (Χριστούγεννα 1955), 468-512. Στ. Παπαδόπουλος, *Νεοελληνική χειροτεχνία, ΕΤΕ* (Αθήνα 1969), Κίτσος Μακρής, *Η λαϊκή τέχνη του Πηλίου* (Αθήνα 1976) κ.ά.

10. Χαράξεις στο μαλακό πωρόλιθο, στο μάρμαρο ή και στα μολυβδόφυλλα που κάλυπταν τις εξωτερικές επιφάνειες των τρούλων (Πλούταρχος Θεοχαρίδης, *Χαράγματα που χρονολογούν τα μολυβδόφυλλα κάλυψης στο καθολικό της Μονής Σταυρονικήτα, Πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*, Περιλήψεις (Αθήνα 1985), 23-4).

11. Άννα - Guest - Παπαμιανώλη, Προϊστορία. Το καράβι φορέας πολιτισμού, *«Αρχαιολογία»* 3 (1982), σσ. 10-4. V. Christides, «Two parallel Naval Guides of the Tenth Century: Qudama's Document and Leo VI's Naumachica: A study on Byzantine and Moslen Naval Preparedness» *Graeco-Arabica* 1 (Αθήνα 1982), σσ. 50-103 όπου και τα σχετικά με την ερμηνεία του κουμβάριου. Κ. Αλεξανδρής, *Η θαλάσσια δύναμις εις την ιστορίαν της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας* (Αθήνα 1956). R. Dolley, «The Warships of the Later Roman Empire», *Journal of Roman Studies* 38 (1948) 48.

12. Για χαράγματα από την αρχαιότητα βλ. ΑΔ 20 (1965), 524 πίν. 658. Ν. Μουτσόπουλος, *Τα ακιδογραφήματα του Παγγαίου* (Αθήνα 1969), κυρίως, σσ. 9-17. Andre Leroi - Goyghan, *Οι θρησκείες της προϊστορίας*, μετ. Νικ. Λιανέρης, (Αθήνα 1990), 142 κ.έξ. όπου και στατιστικά δεδομένα.

13. Χρ. Ντούμας, «Κορφή τ' Αρωνιού», ΑΔ 20 (1965), Α. Μελέται, ιδιαίτερα, 61.

14. Όπως αγιάσματα δηλαδή, τόπος όπου αναβρύζει αγιασμένο νερό βλ. Στέλ. Μουζάκης, «Το αγίασμα του Αγίου Ρηγίνου στη Σκόπελο και τα ακιδογραφήματά του», *ΘΗ* 37(2000)

λεκτικά ένα λίθινο αρχείο,¹⁵ ένα, όμως, τοπικό αρχείο.¹⁶

Στα *χαράγματα* (graffiti),¹⁷ περιλαμβάνονται οι ποικίλου περιεχομένου ενθυμίες, αλλά και πολλά από αυτά που αναφέρουν ονόματα ή χρονολογίες. Αποτελούν ένα πλούσιο σε ποικιλία, ιστορικό χρονικό¹⁸ άγνωστο και ανεκμετάλλευτο στο σύνολό του.¹⁹ Διασώζουν πολύτιμα στοιχεία για επιδημίες, πείνα, ξηρασίες, θανάτους διαφόρων σημαντικών για την περιοχή και όχι μόνον, προσώπων²⁰ συμπληρώνοντας ή επιβεβαιώνοντας με ασφαλή στοιχεία την τοπική ιστορία.

Τα ακιδογραφήματα που παρουσιάζονται σήμερα πλην ελαχίστων είναι στο σύνολό τους, ανέκδοτα²¹ και έχουν συγκεντρωθεί από εκκλησίες του χώρου της Νοτιανατολικής Αττικής. Χρονολογικά καλύπτουν τη βυζαντινή πε-

209-23, όπου παρουσιάζονται τα πολυπληθή ακιδογραφήματα που βρίσκονται στους τοίχους του ορύγματος.

15. Στη Σύρο ένας όρμος πήρε το όνομα «Γράμματα» από τους ολοκέντητους με αφιερωτικές επιγραφές βράχους του (Στέφ. Κλών, «Επιγραφάι της νήσου Σύρου», «*Αθήναιον*», 4 (1875), σσ. 24, 25, 26, 27. Ν. Μουτσόπουλος, *Η Παλιόχωρα της Αγίνης* (Αθήναι 1962), 169-71). Λίθινο χρονικό αποτελούν και τα χαράγματα που βρίσκονται στους στύλους του Παρθενώνα (Α. Ορλάνδος, *Τα χαράγματα του Παρθενώνα*, συνεργ. Α. Βρανούσης (Αθήναι 1973). Ακόμη Denis Feissel, «Inscriptions Byzantines de Tenos», *BCH*, 54 (1980), I. 486 αρ. 10 Ν. Κεφαλληνιάδης, *Καράβια στη Νάξο (Ιστορία - ανέκδοτα έγγραφα - λαογραφία - σχέδια)* εφημ. «*Ναξιακό Μέλλον*», ανάπτυπο (Αθήναι 1981), 3, 8.. Παράβαλε το πλήθος των χαραγμάτων στις κολώνες του Σουνίου

16. Για το χώρο της Αττικής βλ. Σωτήρας στον ελαιώνα των Μεγάρων, Κοίμηση της Θεοτόκου στον Ωρωπό, που εξετάζονται σε σχετική για το θέμα μελέτη μου.

17. Χαράγματα (graffiti) επεκράτησε να λέγονται τα διάφορα σημειώματα ή και σχέδια τα οποία συναντάμε χαραγμένα μεταγενέστερα στους τοίχους ιερών οικοδομημάτων τα οποία έχουν δημιουργηθεί με καρφί, μικρό μαχαίρι ή άλλο σχετικό εργαλείο.

18. Για τη Βυζαντινή περίοδο σημαντικό είναι το έργο του Peter Schreiner, *Die Byzantinische Kleinchroniken* 1 (Βιέννη 1975), 2 (Βιέννη 1976) όπου περιλαμβάνει ενθυμίες, κυρίως, από κώδικες και εκκλησιαστικά βιβλία.

19. Ν.Κ. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς* 9ος, 10ος αιώνας (Θεσσαλονίκη 1998) σ. 215, 427-8 κ. αλλού.

20. Βλ. πρόχειρα, συλλογή χαραγμάτων στον Όσιο Λουκά (Γ. Σωτηρίου, Νεώτεροι επιγραφάι περί της Τεχνικής των μωσαϊκών επί τη ευκαιρία επισκευών του καθολικού της Βυζαντινής Μονής Οσίου Λουκά. *Επιγραφάι και χαράγματα*, *ΑΔ* 6 (1920-21), σ. 183 και εξ. Ο F. Meinardus, *Medieval graffiti in the church of St. Solomon in Paphos, Cyprus*, *ΔΧΑΕ* Δ/5, (1966-9), σσ. 105-10. V.Christides, «Two parallel naval guides of the Tenth century: Qudama's document and Leo VFS Naumachica: A study on Byzantine and Moslem naval preparedness», *Graeco - Arabica* 1 (Αθήναι 1982), σσ. 51-103, όπου και πληροφορίες για τη ναυτική ορολογία.

21. Ελάχιστες έχουν επισημανθεί από το Μιχ. Γκητάκο, *Συμβολή εις την μελέτην και ερμηνείαν των ακιδογραφημάτων* (Αθήναι 1956) με όχι και απόλυτα σωστή απόδοση.

ρίοδο και την τουρκοκρατία, το πιθανότερο μέχρι τους χρόνους της ελληνικής επανάστασης.

Σίγουρα ως παραστάσεις, εμφανίζονται γοητευτικές αλλά και αινιγματικές. Οι περισσότερες έχουν χαραχθεί πάνω στις τοιχογραφίες, στον κάμπο ή και στα σώματα των αγίων καταστρέφοντας όχι λίγες φορές την παράσταση.²² Άλλοτε είναι χαραγμένες με αφέλεια, άλλοτε με τόλμη, όμως είναι βέβαιο με επιμονή και μεράκι. Συνήθως συναντώνται σε ύψος όπου φθάνει το χέρι του ανθρώπου. Λίγες έχουν χαραχθεί πολύ χαμηλά,²³ στην Αγία Κυριακή Μαρκοπούλου είναι στο κατώφλι της εισόδου, ή και σε σχετικά μεγάλο ύψος²⁴ όπως στην Παναγία του Βαραμπά.

Συγκεκριμένη θέση στην εκκλησία, δεν υπάρχει. Όλες οι επιφάνειες εσωτερικά και εξωτερικά είναι κατάλληλες. Η επίπονη και με μεγάλη προσπάθεια χάραξή τους καθορίζεται από τον ίδιο το δημιουργό και περιορίζεται μόνον σε ό,τι αυτός, κατά την κρίση του, θεωρεί αναγκαίο και απαραίτητο στοιχείο σε τρόπον ώστε να είναι δυνατόν να υπενθυμίζει ή να τονίζει την αιτία για την οποία εκτελείται αυτή η ενέργεια.

Δε φαίνεται να ενδιαφέρεται, θα λέγαμε ο δημιουργός, για τις αναλογίες, την κλίμακα, την οπτική γωνία αλλά και τη θέση του στο χώρο. Είναι ο ίδιος ακριβώς λιτός τρόπος απόδοσης από την πρωτόγονη εποχή.²⁵ Αυτή άλλωστε είναι και η ειδοποιός, η χαρακτηριστική, διαφορά που διακρίνει τα ακιδογραφήματα από τα χαράγματα, δηλαδή τις συνήθειες ενθυμίσεις ή τα Χρονικά, όπου οποιοσδήποτε γνωρίζει γράμματα σε δεδομένη χρονική στιγμή εκπληρώνοντας μιαν απλή ανάγκη του ψυχικού του κόσμου, εύκολα, μπορεί να τα χαράξει.

Συγκριτική μελέτη, συνολικά, των ακιδογραφημάτων εξ' όσων γνωρίζω δεν έχει συνταχθεί. Άλλωστε, δεν έχει συνταχθεί και το αναγκαίο για τη μελέ-

22. Για το πρόβλημα της καταστροφής των μνημείων βλ. Δ. Κωνσταντινίδης, «Η Ρύπανσις των Μνημείων», «Συμπόσιο επί των Προβλημάτων του Περιβάλλοντος», ΕΜΠ Μάιος 1972, Πρακτικά (Αθήνα 1973), σ. 229 εικ. 17.

23. Εκκλησία του Σωτήρα στα Μέγαρα, Κοίμηση Θεοτόκου Ωρωπού, Άγιος Γεώργιος στο Χαλάνδρι. Η πιο χαμηλή παράσταση όμως βρίσκεται στο παρεκκλήσι του Αγίου Βασιλείου στο μοναστήρι της Πάτμου (Αγάπη Καρακατσάνη, *Ναυτικά θέματα*, ό.π., σ. 237).

24. Στο τύμπανο του τρούλου στην Αγία Σοφία της Τραπεζούντας (Talbot Rice, *Graffiti of Boats*, appendix B, στο *The Church of Haghia Sophia at Trabizond* (Εδιμβούργο 1968) σσ. 248-51) που αποτελεί το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα.

25. M. Louis - G. Isetti, *Les gravures prehistoriques du Mont Bego* (Παρίσι 1958), σ. 19. M. Klassen, *Icon and narrative in transition contact - period rock-art-art at writing - On - Stone Southern Alberta, Canada*, στο «*The Archaeology of Rock - Art edited by Christ. Chippindale and Paul Tacon*» (Καίμπριτζ 1998), σσ. 42-72.

τη τους Corpus.²⁶ Από την έποψη αυτή η σημασία αυτής της συγκεκριμένης έρευνας και μελέτης ακιδογραφημάτων εκκλησιών της Αττικής και η για πρώτη φορά γενικότερη κατάταξη, κατηγοριοποίηση και αισθητική ανάλυσή τους που επιχειρείται, από τον ομιλούντα, καθίσταται ακόμη περισσότερο αναγκαία και σημαντική.²⁷

Το ακιδογράφημα, έχω τη γνώμη ότι αποδίδει ολοκληρωμένη μιαν εικαστική έκφραση ενός έντονου θρησκευτικού και όχι μόνον, συναισθήματος. Μάλιστα θα μπορούσα να δεχθώ, εντονότερου ίσως εκείνου που οδήγησε τους αφιερωτές στη δημιουργία των τοιχογραφιών, των *εικόνων*, όπου πάνω τους είναι αυτά χαραγμένα.²⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι δεν αποτελεί τυπολογική μίμηση του προτύπου, δεν εξαιρεί τη χρήση του, αντίθετα επαγγέλλεται τη μέθεξη στο πρότυπο και εξαιρείται η πιθανή σημασία του. Και βέβαια, ως είναι γνωστό, το εκάστοτε αποτέλεσμα μιας ιδιαίτερης εικαστικής τεχνικής, εφόσον παρέχει υλικό στην καθόλου λειτουργία της τέχνης και μάλιστα με «αφαιρέσεις», δηλαδή αφηρημένες διαστάσεις και μετάδοση μηνύματος, αποτελεί έργο τέχνης.

Ως έργο τέχνης επομένως, πρέπει να δεχθούμε ότι είναι και φορέας κάποιου συγκεκριμένου μηνύματος. Επιπλέον είναι βέβαιον ότι εκτελούμενο, συχνά, κάτω από ιδιαίζουσες προσωπικές συναισθηματικές φορτίσεις, εκφράζει μία μοναδική ιδέα, αποδίδει μίαν μοναδική εικόνα η οποία έχει ως αντικειμενικό σκοπό να «αφυπνίσει τις εμπειρίες που θα ριζώσουν στις συνειδήσεις των άλλων».²⁹ Τελικά είναι ένα μήνυμα του οποίου καθίσταται αναγκαία η αποκρυπτογράφηση, η ανάγνωσή του.

Τις πολυπληθείς και ποικίλες παραστάσεις που συγκεντρώσαμε ερευνώντας έναν πολύ μεγάλο αριθμό εκκλησιών και μοναστηριών της Αττικής, θα μπορούσαμε να τις διακρίνουμε ανάλογα με την «έκφρασή τους», την προ-

26. Μία πρώτη προσπάθεια οφείλεται στο Μιχ. Γκητάκο, η οποία δυστυχώς έμεινε ανολοκλήρωτη. Στα ακιδογραφήματα της Αττικής και στην προσπάθεια συγκέντρωσής και δημιουργίας Corpus αναφέρεται σχετική εισήγησή μου στο 8ο Συμπόσιο Ιστορίας Λαογραφίας Αττικής όπου έγινε στο Μαρούσι το Μάιο του 1999, *Πρακτικά* (Μαρούσι 2001), σσ. 172-198 όπου καταγράφονται και αναλύονται για πρώτη φορά, οι σχέσεις και οι συμβολισμοί τους. Πολυπληθείς είναι οι παραστάσεις που συγκεντρώσαμε ερευνώντας έναν πολύ μεγάλο αριθμό εκκλησιών και μοναστηριών της Αττικής, τις οποίες και κατατάξαμε σε διάφορους τύπους για την καλύτερη μελέτη τους.

27. Πολλές νέες, ιδιαίτερα σημαντικές, παραστάσεις παρουσιάζονται στο Στέλ. Μουζάκης, *Εκκλησίες και ξωκλήσια της Ιεράς Μητροπόλεως Αττικής. Νέα στοιχεία* (σε έκδοση).

28. Σχετικά με το θέμα των αφιερωτών και την κτητόρων βλ. Sophia Kalopisi - Verti, *Dedicatorary Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth Century Churches of Greece* (Βιέννη 1992) Ν. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς... ό.π.*, σ. 487, κ.εξ.

29. Γ. Ζωγραφίδης, *Εικαστική Φιλοσοφία* (Αθήνα 1998), σ. 140.

σφερόμενη δηλαδή, «ανάγνωσή τους», ειδολογικά και σημασιολογικά, ως παρακάτω:

A. σε απλές παραστάσεις, ενθυμίσεις ιστορικών γεγονότων, **B.** σε αφιερωτικές προς ευχαρίστηση ή εξευμενισμό του θείου, **Γ.** σε ανταποδοτικές μέσα στη λογική του *do ut des*, αλλά κυρίως **Δ.** στις φορτωμένες με μεταφυσικά ή εσχατολογικά στοιχεία, και τέλος **E.** στους υποκρύπτοντες συμβολισμούς, στις παραδόσεις ή συνήθειες γενικότερα της περιοχής.

Χωρίς αυτό να σημαίνει, βεβαίως, ότι εξαντλήθηκαν και όλες οι διακριτές περιπτώσεις.

A. Στην εκκλησία της Παναγίας του Βαραμπά,³⁰ στην περιοχή του Μαρκοπούλου,³¹ ψηλά στο τύμπανο της δυτικής κεραιάς του σταυρού πάνω από την είσοδο, όπου και η τοιχογραφία της Σταύρωσης,³² βρίσκεται το χάραγμα ενός ιππέα, [πίν. Α' - Β' (φωτ. 1), σχ. 1] και λίγο πιο δίπλα τα αντίστοιχα χαράγματα δύο καραβιών.

Το συγκεκριμένο χάραγμα έχω τη γνώμη ότι αποτελεί τη χαρακτηριστικότερη περίπτωση περιγραφικής απεικόνισης, η οποία μπορεί να ενισχύσει και να συμπληρώσει τα ιστορικά στοιχεία μίας περιοχής.

Η ανέγερση της εκκλησίας τοποθετείται από τους ερευνητές στα τέλη του 12ου ή τις αρχές του 13ου αιώνα.³³ Αντίθετα η εικονογράφηση, πιθανολογούν, ότι έγινε στους τελευταίους πριν από την άλωση χρόνους.³⁴

Στο ακιδογράφημα παριστάνεται ιππέας αρματωμένος εκτελώντας μια πολύ ζωντανή κίνηση. Φέρει πολύ μακριά λόγχη, την οποία κρατεί με το δεξί του χέρι λυγισμένο προς τα πίσω, ενώ με το αριστερό τεντωμένο μπροστά κρατά τα ηνία, τα χαλινάρια του αλόγου. Εμφανίζει ραδινές αλλά σωστές αναλογίες ανθρώπου και αλόγου, ενώ έχει χαραχθεί με ιδιαίτερη προσοχή και η εξάρτυση του ιππέα.

Μπορούμε να διακρίνουμε τη σέλα όπου κάθετοι ο ιππέας, το θώρακα,

30. Στην κάτοψη της η εκκλησία, είναι ελεύθερος σταυρός με μικρό τρούλλο, βλ. στο Χ. Μπούρας, Α. Καλογεροπούλου, Ρ. Ανδρεάδη, *Εκκλησίες της Αττικής* (Αθήνα 1969), σσ. 165-6 πίν. XV-XVI. Ακόμη Αν. Ορλάνδος, «Η εν Ελλάδι Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική επί Τουρκοκρατίας», *L' Hellenisme Contemporain*, Αναμνηστικός τόμος (Αθήνα 29 Μαΐου 1953), σ. 216.

31. Για την ιστορία του Μαρκοπούλου βλ. Νικ. Σωτηρίου, *Το Μαρκόπουλο* (Αθήνα 1951).

32. Για την εικονογραφία της Σταύρωσης βλ. πρόχ. Φανή Δροσοπούλου, *Σχόλια στις τοιχογραφίες της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννου του Προδρομού στη Μεγάλη Καστάνια Μάνης* (Αθήνα 1982), σσ. 67-86.

33. Χ. Μπούρας, Α. Καλογεροπούλου, Ρ. Ανδρεάδη, ό.π., σ. 154. Αντίθετα ο Ορλάνδος τη χρονολογεί στην τουρκοκρατία.

34. Σύμφωνα με τη γνώμη του Α. Ξυγγόπουλου που αναφέρουν οι ερευνητές, ό.π., σ. 154.

πλεκτό, μονοκόμματο, αλυσιδωτό, με μακριά μανίγια που καλύπτουν, όπως χαρακτηριστικά εικονίζεται και τα δάκτυλα, ενώ την κεφαλή καλύπτει κράνος. Σημειώνονται οριζόντια ζώνη στο ύψος του στήθους και στους ώμους πτέρυγες. Το πόδι φέρεται κολλημένο στα πλευρά του αλόγου.

Το άλογο όμορφα σχεδιασμένο είναι προφανές ότι καλύπτεται στο σώμα και το λαιμό με ύφασμα και η κοντή, για τις διαθέσιμες αναλογίες, ουρά του σίγουρα υποδεικνύει το σύνθητες δέσιμό της.³⁵

Δύο είναι, κατά τη γνώμη μας, τα στοιχεία που δύνανται να θεωρηθούν ικανά να μας οδηγήσουν σε κάποια αποδεχτά για την εθνικότητα του συγκεκριμένου ιππέα συμπεράσματα.

Πρώτον το κράνος που φοράει. Πρόκειται για κράνος κοντό με γείσο. Απαραίτητο συμπλήρωμα πολεμικής εξάρτυσης καθαρά βυζαντινό, που συναντάται το 12ο και κυρίως το 13ο αιώνα,³⁶ ενώ αντικαθίσταται το 14ο αιώνα από το «*bascinet*», υψηλόκορμο κράνος με ελάσματα που κρύβουν τα αυτιά και τον αυχένα.³⁷

Η μακριά λόγχη και ο τρόπος που την κρατεί ο ιππέας αποτελούν το δεύτερο και σημαντικότερο στοιχείο. Τον ελεύθερο αυτό χειρισμό, ο οποίος προϋποθέτει να είναι η λόγχη μακριά και ελαφριά, τον είχαν σε χρήση οι βυζαντινοί, μέχρι τα μέσα περίπου του 12ου αιώνα, οπότεν άλλαξε ο τρόπος του κρατήματός της. Άρχισαν να κρατούν τη λόγχη «υπό μάλης», όπως και οι Δυτικοί. Για την νέα στρατηγική όμως, δεν ήταν καθόλου κατάλληλες οι μέχρι τότε κατασκευαζόμενες και χρησιμοποιούμενες από το βυζαντινό στρατό ελαφριές λόγχες από καλάμι, γιατί εύκολα λύγιζαν και έτσι καταργήθηκαν.³⁸

Πρέπει, επομένως, να δεχθούμε ότι το χάραγμα εικονίζει ιππέα βυζαντινού ή βυζαντιακού στρατού, με μεγάλη πιθανότητα, του 13ου περίπου αιώνα.

Είναι βέβαιο, ότι αυτό χαρακτήρη κάτω από μία έντονη συναισθηματική φόρτιση κάποιου, το πιθανότερο, στρατιωτικού χαρακτήρα γεγονότος. Κατά τη γνώμη μας μόνον μια καταστροφή της περιοχής, ίσως μια λεηλασία, θα μπορούσε να προξενήσει τέτοια φοβερή εντύπωση.

35. Είναι χαρακτηριστική λεπτομέρεια σε απεικονίσεις στρατιωτικών ιδιαίτερα αγίων του 12-13 αιώνα. Ν. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι οι εκκλησίες του οικισμού*, (Θεσσαλονίκη 1981), σσ. 40-2.

36. Γιάν Χήθ - Άνγκους Μακ. Μπράϊτ, *Οι τελευταίοι βυζαντινοί στρατοί 1118-1461 μ.Χ.*, μετ. Παπαθανάσης Ηλ. (Αθήνα 1996), σ. 13.

37. Για τον τύπο του *bascinet* βλ. Ν. Nicolle - Chr. Rothero, *Η Βενετική αυτοκρατορία 1200-1670*, μετ. Σοφ. Τσιατσιάνη (Αθήνα 1996), ειχ. Β3 και Γ2.

38. Ν. Χωνιάτης, 608. Γιάν Χήθ. - Ανγ. Μάικ Μπράϊτ, ό.π., σ. 42.

Επομένως είναι αναγκαίο να ερευνήσουμε ποιο μπορεί να είναι αυτό το σημαντικό στρατιωτικό γεγονός, που έλαβε χώρα κατά τον 13ο αιώνα, και που είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση βυζαντινού στρατού στην περιοχή.

Η έρευνα των πηγών μας οδηγεί στην πολιορκία των Αθηνών από το φιλόδοξο και φίλαρχο Λέοντα Σγουρό.³⁹ Πράγματι κατά το διάστημα 1203–1204⁴⁰ ο γιος του άρχοντα του Ναυπλίου Θεοδώρου (;)⁴¹ ο Λέων Σγουρός έχοντας περιβληθεί με το αξίωμα του «σεβαστοῦπερτάτου»⁴² και έχοντας αποκτήσει δύναμη, έρχεται από ξηρά και θάλασσα κατά των Αθηνών και την πολιορκεί. Επειδή δεν μπόρεσε να πετύχει το σκοπό του, χάρις στις προσπάθειες του μητροπολίτη της Αθήνας Μ. Χωνιάτη,⁴³ αναγκάζεται, αφού λεηλάτησε την Αττική κοντά ένα χρόνο, να προχωρήσει προς τη Θήβα, όπου την κατέλαβε, και προς την Εύβοια.

Έχω τη γνώμη ότι αυτή ακριβώς η ηθελμημένη κατάθεση και διαιώνιση του συγκεκριμένου συναισθήματος της λεηλασίας της περιοχής από το ιππικό του Σγουρού, ως παντοτινή ενθύμηση, υπήρξε η γενεσιουργός αιτία της χάραξης

39. Ολοκληρωμένη μελέτη για τη ζωή του Λέοντος Σγουρού, βλέπε τη μεταπτυχιακή εργασία Φωτεινή Βλαχοπούλου, *Λέων Σγουρός* (Ηρόδοτος 2000), σ. 76 όπου περιλαμβάνεται και η σχετική μελέτη μου και η χρονολόγηση ανέγερσης της εκκλησίας στο 12ο αιώνα.

40. Σπ. Λάμπρος, *Αι Αθήναι περί τα τέλη του δωδεκάτου αιώνα*, (Αθήνα 1878), σ. 99 κ. εξ. Φερδ. Γρηγορόβιος, *Ιστορία της πόλεως των Αθηνών κατά τους μέσους χρόνους*, μετ. Σπ. Λάμπρος, 1 (Αθήνα 1904), σσ. 366-70.

41. Διετέλεσε άρχοντας του Ναυπλίου από το 1189. Κατάφερε να επιβληθεί στους άρχοντες των γειτονικών περιοχών και επεξέτεινε τη δικαιοδοσία του μέχρι την Αττική, ίσως με εντολή του αυτοκράτορα Αλεξίου Γ' Αγγέλου το 1200. Μετά το θάνατό του τον διαδέχθηκε ο γιος του Λέων, ο οποίος έδρασε ως ανεξάρτητος ηγεμόνας καταβάλλοντας μια προσπάθεια ραγδαίας δημιουργίας ιδιαίτερου κράτους, πλην όμως βραχύβιο αφού το 1205 συρρικνώθηκε από τους σιδηρόφρακτους ιππότες του Βονιφατίου. Τέλος το 1208 ο Λέων αυτοκτόνησε πηδώντας, με το άλογό του, από του Ακροκορίνθου (Μιχ. Κορδύσης, *Συμβολή στην Ιστορία και τοπογραφία της περιοχής Κορίνθου στους Μέσους χρόνους* (Αθήνα 1981), 95 κ. εξ. του ίδιου, Η κατάκτηση της Ν. Ελλάδος από τους Φράγκους, *Ιστ. Γεωγρ.* 1 (1986), 63-80. Kenneth Setton, *The Papacy and the Levant*, 1 (Φιλαδέλφεια 1976), σσ. 405-6. Δ. Κασαπίδης, λήμμα Σγουροί, *Λεξικόν της Βυζαντινής Πελοποννήσου*, επ. Ν. Νικολούδης (Αθήνα 1998), σσ. 354-7 όπου και η βιβλιογραφία. Επίσης για το Λέοντα Σγουρό βλ. Α. Σαββίδης, «Σγουρός Λέων», ΜΓΕ 47(1987), 74-6, Α. Savvides, A note on the death of Leo Sgurus, *BMGs* 12 (1988), 289-95, Aneta Ilieva, The phenomenon Leo Sguors, *Ebalk* 26.3 (1990), σσ. 31-51 και Π. Νιαβής, «Λέων Σγουρός, πατριώτης ή τύραννος», *BM* 4 (1992), σσ. 333-57.

42. Όπως αναφέρει έμμετρο επιγραφή σε μολυβδόβουλο όπου στην μία όψη εικονίζεται η μορφή του Στρατηλάτη Αγ. Θεοδώρου και στην πίσω η φράση «Σεβαστοῦπερτάτου μάργου με σκέποις / Λέοντα Σγουρόν εκ γένους κατηγμένον» [G. Schlumberger, *Sigillographie de l' Empire Byzantin* (Παρίσι 1884)], 698. Π. Καλλιγιάς, *Μελέται Βυζαντινής Ιστορίας* (Αθήνα 1894, ανατ. 1997), σ. 141 σημ. 1. *IEE* 9 (1979), σ. 81 όπου και φωτογραφία).

43. Σπ. Λάμπρος, *Αι Αθήναι* ό.π., 102-3. Ν. Χωνιάτης, σσ. 800-3.

της παράστασης.

Ο Σγουρός είχε οργανώσει, όπως είναι γνωστό, τον επαρχιακό στρατό του, φρουρά, σύμφωνα με τα αντίστοιχα του βυζαντινού μητροπολιτικού στρατού. Αυτή υπήρξε άλλωστε και η τελευταία εμφάνιση βυζαντινού στρατού στην Αττική, αφού μέσα σε λίγο χρόνο, την Άνοιξη του 1205, εμφανίζονται και εγκαθίστανται οι σιδηρόφρακτοι Φράγκοι ιππότες.

Οι συγκεκριμένες και σαφείς λεπτομέρειες, η αφαίρεση, το μέγεθος, ο τρόπος χάραξης και η μορφολογία γενικά της παράστασης, μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι ο χαράκτης είναι φιλικά προσκείμενος με το αντικείμενο. Ειδικότερα το δέσιμο της ουράς του αλόγου, το κράνος με το γείσο, απόδοση καθαρά ζωγραφική, όπως και η κεφαλή του αλόγου σίγουρα χαρακτηρίζουν άνθρωπο που έχει τις αναγκαίες για αυτό γνώσεις και εμπειρίες. Μάλιστα, θα μπορούσαμε να αναγνωρίσουμε συγγενικά στοιχεία με τις μικρογραφίες του κώδικα του Μεγάλου Αλεξάνδρου.⁴⁴ Είναι πολύ πιθανόν να επρόκειτο για μοναχό που εγκαταβιούσε σε κάποιο από τα πολυπληθή μικρομοναστήρια της περιοχής.

Η χρονολόγηση του χαράγματος του ιππέα στις αρχές του 13ου αιώνα αναγνωρίζει ως χρόνο ανέγερσης της εκκλησίας τα τέλη του 12ου αιώνα⁴⁵ θέση που είναι σύμφωνη και με την πρόσφατη αναχρονολόγηση που έχει γίνει από τον καθ. Χαράλ. Μπούρα⁴⁶ και την αείμνηστη Λασκαρίνα Μπούρα στο βιβλίο τους για το συγκεκριμένο αιώνα. Ταυτόχρονα αναγνωρίζει και τοποθετεί χρονικά και την τοιχογραφία της. Ένα ακόμη στοιχείο που συνηγορεί στην άποψη αυτή είναι και το χάραγμα βυζαντινού πολεμικού καραβιού (πίν. Γ, σχ. 3) πιθανά «δρόμων»,⁴⁷ που βρίσκεται δίπλα από τον Ιππέα.

Στην ίδια κατηγορία μπορούμε να εντάξουμε την πολύ νεώτερη παράσταση σημαιοστολισμένου με την αγγλική και ελληνική σημαία, κτίσματος (;) που βρίσκεται στο μοναστήρι της Αγίας Τριάδας στο Μαρκόπουλο στο κατώφλι της νότιας εισόδου (πίν. Ζ', σχ.1).

B. Οι αφιερωτικές προς ευχαρίστηση για την επιτυχή εκπλήρωση ευχής ή

44. Α. Ευγγόπουλος, *Αι μικρογραφίαι του μυθιστορήματος του Μεγάλου Αλεξάνδρου εις τον κώδικα του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας* (Αθήνα-Βενετία 1966), σε πολλές παραστάσεις αλλά ειδικότερα σ. 148 (φ. 129), σ. 151 (φ. 130 ν.) όπου ουρά αλόγου και κράνη και 69 (φ. 58) τα κράνη.

45. Τη συγκεκριμένη χρονολόγηση την είχαμε προτείνει ήδη από το 1999 ομιλώντας για τα ακιδογραφήματα στο 8ο ΣΙΛΑ Μαρούσι 28-31 Μαΐου 1999, Πρακτικά (Μαρούσι 2001), σσ. 172-198.

46. Χαρ. Μπούρας-Λασκαρίνα Μπούρα, *Η Ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα* (Αθήνα 2002) σσ. 226-227.

47. Τα ακιδογραφήματα αναφέρονται και στο Δημ. Καρακατσάνης, *Το ναύδριον της Παναγίας Βαραμπά παρά το Μαρκόπουλον* (Αθήνα 1975), σσ. 22-6 εικ. 10α-10β.

προς εξευμενισμό του θείου εκπροσωπούνται κυρίως με παραστάσεις ζώων που είναι και οι λιγότερες αριθμητικά. Αυτές τις συνάντησα ιδιαίτερα συγκεντρωμένες στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στο Χαλάνδρι. (φωτ. 2). Πρόκειται για διάφορα οικόσιτα ζώα, πρόβατα, ή κατσίκια, όπως δείχνουν τα στριφτά κέρατά τους, σκύλους αλλά και άλογα, μουλάρια ή γαϊδούρια. (πίν. Γ1). Ως προς την τεχνική τους μπορούμε να θεωρήσουμε ότι είναι χωρίς αίσθηση αναλογίας, γραμμικά, αν και τελείως περιγραφικά όπως π.χ. αυτό το οποίο βρίσκεται στον Άγιο Κοσμά όπου ανάμεσα στα τέσσερα πόδια του διακρίνεται ευκρινέστατα το αρσενικό του μόριο, και αφού φέρει κέρατα σίγουρα πρόκειται για κριάρι ή ταύρο επιβήτορα. Ακόμα διακρίνεται μια θηλυκιά αρνάδα με το νεογέννητο μικρό της. Αναδίδουν όμως μια αίσθηση συμπάθειας, όπως είναι σχεδόν όλα μαζί χαραγμένα πάνω στην τοιχογραφία της Αγίας Παρασκευής στη δυτική παραστάδα της εκκλησίας, δίπλα από την είσοδο.⁴⁸ Η Αγία Παρασκευή θεωρείται προστάτιδα των ζώων,⁴⁹ ιδιαίτερα μεταξύ των δίγλωσσων, της Αττικής. Ενδιαφέρον έχει να επιστημόνουμε τη διεύθυνση της χάραξης. Η χάραξη των ζώων έχει διεύθυνση προς τα δεξιά. Μας υπενθυμίζει το ευοϊκόν σημείο που αναφέρεται στη Οδύσσεια⁵⁰ ώστε να έρθουν όλα δεξιά, κατ' ευχήν.

Στην ίδια κατηγορία μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ανήκουν διάφορα πουλιά, όπως πάπιες, αετοί, αλλά και ζώα σπαρασσόμενα⁵¹ σε σκηνή κυνηγίου ή προστασίας εκ προσβολής λ.χ. λύκων, πάνω στην Αγία Παρασκευή, (πίν. ΣΤ', σχ. 1). Ακόμα εξ ασθενείας όπως η κεφαλή του αλόγου πάνω στον ιεράρχη της κόγχης Άγιο Γρηγόριο (πίν. ΣΤ', σχ. 2), ή του ανδρός (πίν. ΣΤ', σχ. 4) πάνω στον Άγιο Κοσμά αντίστοιχα στον Άγιο Γεώργιο Χαλανδρίου.

Ως προσπάθεια εξευγενισμού του Θείου μπορούν να αναγνωριστούν οι παραστάσεις φιδιού πάνω στην κολώνα του Αγίου Αθανασίου στο Λιόπεσι που υπήρξε καθολικό μοναστηριού (πίν. Ε' σχ. 3-4). Θα το δούμε παρακάτω. Υπενθυμίζει ένα σημαντικό πρόβλημα των γεωργών του Μεσογειακού κά-

48. Πρόκειται για εκκλησία δρομική μονόχωρη με προεξέχουσα ημικυκλική κόγχη. Σώζονται αρκετές από τις τοιχογραφίες του αρχικού στρώματος. Η εικονογράφηση δύναται να τοποθετηθεί μέσα στο 16ο αιώνα και είναι καλής τέχνης.

49. Ιδιαίτερα αναφέρεται στην ίαση των ματιών, αλλά και ως προστάτιδα από την πανώλη, βλ. σχετ Δημ. Οικονομίδης, *Η Αγία Παρασκευή στις δημόσιες παραδόσεις*, *ΕΛΛ* 9-10 (1955-57/1958), σσ. 80-106.

50. *Οδύσσεια*, Α, 531-532).

51. Θέματα πολύ αγαπητά στην Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Τέχνη που προέρχονται από την αρχαιότητα βλ. Γ. Σωτηρίου, *Οδηγός Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών* (Αθήνα 1931), 31. Πρωβ. Αν. Ορλάνδος, *Η Ευλόστεγος Παλαιοχριστιανική βασιλική της Μεσογειακής Λεκάνης*, 2 (Αθήνα 1954), σ. 488 ειχ. 450.

μπου στη λογική της ομοιοπαθητικής μαγείας.⁵² Ακόμα στα πλαίσια της Εθνοζωολογίας η φιδογνωσία των δίγλωσσων Αρβανιτών της Αττικής είναι εντυπωσιακή.⁵³

Υπενθυμίζω ότι για προφύλαξη από τα δαγκώματα των δηλητηριωδών ζώων κατάλληλες θεωρούνται ότι είναι και οι κανθαρίδες του σταριού.⁵⁴ Αυτές τριβόμενες μαζί με άλλα υλικά, θεραπεύουν ακόμη τη λέπρα και τους κακοήθεις λειχήνες. Μάλιστα το ισχυρό φαρμακευτικό ίαμα της εχιδνοφαγίας για την καταπολέμηση της λέπρας, σύμφωνα με το Γαληνό, πρωτοεμφανίστηκε και εφαρμόστηκε κατά το θερισμό μεταξύ των θεριστάδων.⁵⁵

Πιστεύω όμως ότι πρέπει να αναγνωρίζεται και ως ένα υπερβατικό σύμβολο βάθους, αφού πρόκειται για πλάσμα ενδιάμεσου χαρακτήρα. Σύμβολο του Κάτω Κόσμου. Υπάρχει μάλιστα παράσταση όπου πάνω σε σταυρό τυλίγεται φίδι⁵⁶ η οποία σαφώς υποδηλώνει το Χριστό ως κυρίαρχο του.

Γ. Στην τρίτη ομάδα που έχει άμεση σχέση με την προηγούμενη εντάσσονται οι χαρακτηριζόμενες ως ανταποδοτικές στη λογική όμως του *do ut des*:⁵⁷ δηλαδή στη σχέση της προσφοράς και αντίδοσης, της συναλλαγής με το θείο.⁵⁸ Στοιχείο ιδιαίτερα αγαπητό στην περιοχή, όπως έχω επισημάνει σε παλαιότερη Επιστημονική Συνάντηση. Αντικείμενο συναλλαγής τα παραγόμενα προϊόντα, απ' όπου ως αντάλλαγμα προσφέρει ο χριστιανός τα καλύτερα.⁵⁹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα η απεικόνιση στην εκκλησία του Σωτήρα Μεγάρων στο χώρο του νάρθηκα δύο μεγάλων ψαριών, μάλλον ροφού και συναγρίδας. Όπως επίσης ένα μεγάλο ψάρι στον Άγιο Αθανάσιο στο Λιόπεσι (πίν. Ε', σχ. 2) αλλά και διάφορα ζώα από τον Άγιο Γεώργιο.

52. John Frazer, Ο Χρυσός Κλώνος, μετάφραση Μπονίτα Μπικάκη, Α' (1990), σ. 54, Δ' (1994), σ. 15.

53. Ελευθ. Αλεξιάκης, «Περί της Βιτόρας ή του στοιχείου του σπιτιού», στο *Ταυτότητες και ετερότητες* (Αθήνα 2001), σσ. 65-85.

54. «...αφού τις βάλεις σε απίσσωτο αγγείο και δέσεις το στόμιό του με καθαρό και αραιό στην ύφανση πανί αναποδογύρισέ το πάνω από τον ατμό πάρα πολύ δυνατού ξυδιού που βράζει και κρατησέτο εκεί έως ότου πνιγούν κι έπειτα αφού τις περάσεις σε σπάγγο φύλαξέ τις» Το δοχείο χωρίς πίσσα, εδώ με την έννοια του αγνάλατου αγγείου. Ανέκδοτος κώδικας 18ου αιώνα (ΑΧΟ Στέλ. Μουζάκης).

55. Γαληνός, *Περί ελέφαντος*, 12, 312.

56. Μεσαιωνικό νόμισμα Collection Mansin Κάρολ Γιούγκ, *Ο άνθρωπος και τα σύμβολά του*, συλλογικό έργο επιμ. Τζών Φρήμαν, μετάφραση Αντιγόνη Χατζηθεοδώρου (Αρσεναλιάδης) σ. 239.

57. Πρόκειται για την περιληπτική διατύπωση κειμένου λατινικών νόμων. Ολόκληρο το κείμενο βλ. T. Mommsen – P. Krueger, *Corpus juris civilis, Digesta. Edition undecimesimalucis ore expressa 1* (Δουβλίνο - Ζυρίχη 1966), 292, XIX, 5,5.

58. Μηνάς Αλεξιάδης, *Do ut des*, «Δωδώνη» 16/1 (1982), σσ. 253-66.

59. Μ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία Α. Κοινωνική Συγκρότηση*, 1 (Αθήνα 1984), 108.

Πέρα από τα ισχυρά λείψανα τοτεμισμού που αυτό φέρει⁶⁰ αλλά και τη συμβολική σημασία⁶¹ που η χριστιανική λατρεία και τέχνη⁶² προσδίδει από τους πρωτοχριστιανικούς ακόμη χρόνους στην απεικόνιση του ψαριού,⁶³ η περιοχή τόσο των Μεγάρων όσο και των Μεσογειών είχε άμεση και παλαιότερη επαφή με τη θάλασσα⁶⁴ και βέβαια με την αλιεία. Φυσικό είναι, το στοιχείο του *do ut des*, να συναντάται στις καθημερινές εκδηλώσεις-συναλλαγές όπως αυτές εμφανίζονται τόσο στις πρωτόγονες⁶⁵ όσο και στις παραδοσιακές γενικότερα κοινωνίες.⁶⁶

Η επίδραση καταγράφεται εντονότερη σε μια άλλη παράσταση επίσης από το Σωτήρα, όπου εικονίζεται μεγάλο ψαροκάικο αρματωμένο με πυκνή διάταξη παραγαδιών και με βάρκες γρι-γρι. Αντίστοιχό του συναντάμε στον Άγιο Νικόλαο στο Μαραθώνα όπου μάλιστα εικονίζεται και ο ψαράς ανασκουμπωμένος να τραβάει τα δίκτυα με τα ψάρια.⁶⁷

Η παράσταση του παγωνιού⁶⁸ (ταώ) που βρίσκεται πάνω στον ΝΔ στύλο του καθολικού του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου (πιν. ΙΒ') συναντάται από πολύ παλιά στη χριστιανική τέχνη⁶⁹ συμβολίζει την αθανασία της ψυχής⁷⁰ αλλά θεωρείται και σύμβολο του διαβόλου. Στις επιτύμβιες στήλες η παρουσία του συνδέεται με την ανάσταση και την αθανασία των ψυχών στον ουρανό.⁷¹ Τέλος κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο λαμβάνει το χαρακτήρα μάλλον του διακο-

60. Π.Λεκατσός, *Η Ψυχή* (Αθήνα 1957), 237-8. Πρβ. Σπ. Μαρινάτος, «Αι Κυκλάδες ως παράγωγοι του Μεσογειακού πολιτισμού», *ΕΕΚΜ* 2 (1962), σσ. 236-7, εικ.1, όπου τηγανόσχημα καράβια φέρουν στην πρύμνη ψάρια.

61. Κατάλοιπα Ορφικής ιδεολογίας, *Ηρόδοτος*, 2, 123.

62. Γ. Σωτηρίου, *Ο Χριστός εν τη Τέχνη* (Αθήνα 1994), 67-9. Του αυτού, *Χριστιανική και βυζαντινή Αρχαιολογία*, 1 (Αθήνα 1940) σ. 80.

63. Μ. Γκητάκος, *ό.π.*, σσ. 8-9.

64. Ιστορικά και λαογραφικά στοιχεία βλ. Ι. (Γεώργιος) Πηλλήης, *Γενική Ιστορία των Μεγάρων*, 1 (Αθήνα χ.ε.ε.). Κ.Ρήγας, *Η Ιστορία των Μεγάρων, περίοδος 1821-1826* (Αθήνα 1986).

65. Μαρσέλ Μωσ, *Το δώρο. Μορφές και λειτουργία της ανταλλαγής*, μετ. Άννα Παραδέλλη-Σταματόπουλου (Αθήνα 1979), σσ. 74-86.

66. Κ. Κονταξής, *Η ανταλλαγή δώρων στη παραδοσιακή κοινωνία του Πόντου* (Ιωάννινα 1986), όπου πλούσια βιβλιογραφία.

67. Στέλ. Μουζάκης-Αλεξάνδρα Μουζάκη, *Ο οικισμός Βρανά στο Μαραθώνα Αττικής. Συμβολή στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική της Αττικής*, (Αθήνα 2000), σ. 45.

68. John Frazer, *Ο Χρυσός Κλώνος*, μετάφραση Μπονίτα Μπικάκη, Γ' (1992), σ. 235.

69. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανική ό.π.*, 1 (Αθήνα 1940), 120 J. Overbeck, *Atlas der griechischen Kunst mythologie* (Λειψία 1873), 2132.

70. Μ. Γκητάκος, *Ο εν ελαιών των Μεγάρων* *ό.π.*, 59 συμ. 1. C. Migeon, *Manuel d' art Musulman* (Παρίσι 1927), 1, 268 και 2, 24 κ.έξ.

71. Γ. Λαμπάκης, *Χριστιανική αιογραφία των εννέα πρώτων αιώνων* (Αθήνα 1896), 19. Σε χειρόγραφο του 12ου αιώνα από τη Ζάκυνθο αναγράφεται. «*Voce Saton, pluma Seraphim*

σημειοκού παρό του συμβόλου.⁷² Εδώ επειδή εντοπίζεται σε χώρο μοναστηριακό είναι πιθανόν να δημιουργήθηκε με την έννοια του συμβόλου.

Δ. Στις φορτωμένες με μεταφυσικά ή εσχατολογικά στοιχεία, τη συνηθέστερη και πολυπληθέστερη απεικόνιση, όπως αυτή εμφανίζεται άλλωστε σ' όλες τις μορφές της αφιερωτικής πρακτικής της Χριστιανικής Τέχνης,⁷³ αποτελούν τα χαράγματα των καραβιών ακόμη και σε περιοχές στεριανές. Είναι ένα γεγονός που αποδεικνύει τη σημαντική θέση που αυτό από πολύ παλιά κατέχει στην ψυχολογία του Έλληνα.⁷⁴ Χαρακτηριστική περίπτωση το χάραγμα καραβιού στη θέση Σούρτζα Σουνίου (...). Σώζονται σε πολλές βυζαντινές και μεταβυζαντινές εκκλησίες της Ελλάδας.⁷⁵ Ελάχιστα συναντώνται και σε επιφάνειες σπιτιών ή άλλων κοσμικών κτιρίων.⁷⁶ Τα περισσότερα σε αριθμό καράβια εμφανίζονται μεμονωμένα. Ορισμένα όμως, πολύ σπάνια, είναι σχεδιασμένα έτσι ώστε να εμφανίζουν ένα οργανικό αφηγηματικό σύνολο, όπως ναυμαχία⁷⁷ ή ακόμα και απεικόνιση ανάμνησης κάποιας εχθρικής ή πειρατικής επιδρομής.⁷⁸ Μεγαλύτερη συγκέντρωση «ναυτικών» ακιδογραφημάτων έχουμε κυρίως σε εκκλησίες στα παράλια και στα νησιά⁷⁹ χωρίς όμως αυτό να αποτελεί και τον κανόνα, όπως θα δούμε. Μάλιστα αυτή η ιδιαίτερη συγκέντρωση ακιδογραφημάτων μέσα στις εκκλησίες, οδήγησε ορισμένους ερευνητές να τα ονομάσουν «ναυτικά λατρευτικά ακιδογραφήματα».⁸⁰

cervice draconem».

72. Μ. Γκητάκος, ό.π., σ. 11.

73. Σχετικά με την αφιερωτική πρακτική και την εμφάνιση του καραβιού στη λαϊκή τέχνη βλ. Αλέκ. Φλωράκης, *Καραβάκια* ό.π., 111 σημ. 19.

74. Αλέκ. Φλωράκης, ό.π., 49-68.

75. Για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Χ. Μπούρας, Ο Άγιος Ιωάννης Λυγουριού, ΔΧΑΕ Δ' / 7 (1973-74), σσ. 25-26, Γ. Δημητροκάλλης, Ο Άγιος Νικόλαος Ιστιαίας Ευβοίας (Αθήνα 1986), 176-78. Στέλ. Μουζάκης - Αναστασία Καλάη - Μουζάκη, Ο Δίκλιτος ό.π., 67, ακόμη Στέφ. Νομικός, *Ακιδογραφήματα πλοίων Προφήτη Ηλία και Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης* (υπό έκδοση).

76. Στα παλάτια του Μυστρά (Α. Ορλάνδος, Τα παλάτια και τα σπίτια του Μυστρά *ABME*, 3 (1937), 49 εικ. 44), σε δεξαμενή στην Κόρινθο (Τ. Shear, *Excavations and Tombs of Corinth, AJA*, 33 (1929), σ. 525).

77. Όμορφη Εκκλησία, Κ. Αλεξανδρής, *Η θαλάσσια δύναμις εις την ιστορίαν της βυζαντινής αυτοκρατορίας* [(Αθήνα 1956), 59]. Παλιάχωρα Αιγίνης, εκκλησία Αγίου Γεωργίου (Μιχ. Γκητάκος, ό.π., σ. 17).

78. Το σημαντικότερο και παραστατικότερο ακιδογράφημα σώζεται στο παρεκκλήσι του Αγίου Βασιλείου στο μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο (Αγάπη Σαρακατσάνη, *Ναυτικά θέματα στην Μεταβυζαντινή τέχνη και στην Δυτική χαρακτική, στο Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία, 1453-1850* (Αθήνα 1972), 233-42, ιδιαίτερα αναδιπλούμενος πίνακας 158).

79. Αγάπη Καρακατσάνη, ό.π., σ. 236.

80. Χάρης Τζάλας, «Ναυτικά ακιδογραφήματα της Λαυρεωτικής», Ζ' Επιστημονική Συνά-

Οι χαράξεις των караβιών ξεχωρίζουν για τη σταθερότητα της γραμμής τους, τη σιγουριά στις αναλογίες αλλά και τις πολλές και χαρακτηριστικές λεπτομέρειες τους οι οποίες βοηθούν, όπως είναι φυσικό, στην αναγνώριση των διαφόρων τύπων που συνηθίζονταν την αντίστοιχη εποχή όπως, στρογγυλά, γαλέρες, γαλεόνια, γρουπάρια, φορηγά, σακολέβες, γαλεάτσες, λατίνια, δρόμωνα βυζαντινοί, αλλά και τις πολυπληθείς παραλλαγές τους.⁸¹ (πίν. Η', Ι', ΙΑ').

Αυτή η εξαιρετική, πολλές φορές, πιστότητα στη χάραξή τους έγινε αφορμή να υποστηριχτεί ότι αυτά έγιναν από ανθρώπους που γνώριζαν «σπιθαμή προς σπιθαμή»⁸² τα караβία, σε μια προσπάθεια να δικαιολογηθεί η παρουσία τους και σε εκκλησίες ή μοναστήρια περιοχών μακριά από τη θάλασσα. Αναγνωρίζοντας στους ναυτικούς τη δυνατότητα και αυτοί να έρχονται ως προσκυνητές στο συγκεκριμένο ιερό χώρο μαζί με τους στεριανούς.⁸³ Να υπενθυμίσουμε ότι από διάφορους ερευνητές παλαιότερα, το ακιδογράφημα θεωρούνταν αποδεκτό μόνο σαν παιχνίδι σε κάποια στιγμή ανεμελιάς,⁸⁴ ή το συνηθέστερο ως εκπλήρωση κάποιου τάματος, δέησης, ή αδιάκοπης προσευχής⁸⁵ ή τέλος και ως ευχαριστήριο για τη σωτηρία και την επιστροφή των ταξιδευτών. Γεγονός βεβαίως που δεν αποκλείεται όπως εμφανίζεται και στη χαρακτηριστική παράσταση караβιού στον Άγιο Αθανάσιο στο Λιόπεσι (πίν. Θ', σχ. 2) με σημειωμένη την τρύπα στη πλώρη του σκαριού του.

Είναι βέβαιο ότι, οι ναυτικοί, γνωρίζουν πολύ καλά το σκαρί τους. Όμως θα μπορούσαμε να αντιτάξουμε την παρατήρηση ότι είναι φοβερά δύσκολο να προσπαθήσει ένας απλός ναυτικός, να το απεικονίσει χαράζοντάς το πάνω σε σκληρή επιφάνεια και μάλιστα να σχεδιάσει τόσο καλά τη μορφή αλλά και τις πολυπληθείς και χαρακτηριστικές λεπτομέρειες ενός караβιού.

Έχω τη γνώμη ότι θα έπρεπε αυτός που θα καταπιανόταν με το συγκεκριμένο θέμα να ήταν όχι μόνο γνώστης, αλλά και δεξιότηχης στη χάραξη αφού είναι γνωστό ότι δυνατότητα διόρθωσης δεν υπάρχει. Η θέση μας ενισχύεται ακόμη περισσότερο από τα πολυάριθμα σχέδια που έχουμε στη διάθεσή μας από το αρχείο μας, τα οποία διακρίνονται για τη σταθερότητα τους ενώ

ντησης ΝΑ Αττικής, Κορωπί 19-22 Οκτωβρίου 1995, Πρακτικά (Κορωπί 1998) σσ. 425-433.

81. Στον εντοπισμό των τύπων σημαντικά βοήθησε το πολυπληθές αρχείο μου των χαρτών, ιδιαίτερα του αρχιπελάγους, αλλά και το Λεύκωμα «Ναυτικό Μουσείο Κρήτης» (Χανιά 1992).

82. Αγάπη Καρακατσάνη, ό.π., σ. 237.

83. Αν. Ορλάνδος, «Η μονή του Οσίου Μελετίου και τα παραλαύρια αυτής», *ΑΒΜΕ* 5 (1930-31), σσ. 92-3.

84. Μιχ. Γούδας, «Μεσαιωνικά χαράγματα πλοίων επί του Θησειού», «*Βυζαντις*» 2 (1911-12), 152.

85. Αγάπη Καρακατσάνη, ό.π., 237 Κ. Αλεξανδρής, *Η θάλασσα... ό.π.*, σ. 57.

δεν εμφανίζουν, πλην ελαχίστων, λανθασμένες ή διορθωμένες γραμμές.

Αν μάλιστα αναγνωρίσουμε, πρώτον ότι η συγκεκριμένη πράξη εμπεριέχει το χαρακτήρα αφιερώματος⁸⁶ και μάλιστα ανέξοδου (;) δια του οποίου ο αφιερωτής αποτύπωνε την αγωνία ή τη λύπη του και εξέφραζε τη θέλησή να θεθεί το περιγραφόμενο καράβι κάτω από την προστασία του συγκεκριμένου θείου προσώπου⁸⁷ και δεύτερο ότι διαδραματιζόταν σε περιβάλλον φορτισμένο λόγω της ιερότητας του ίδιου του χώρου και της με πάθος καρδιάς επίκλησης του θείου σε μια προσπάθεια εξευμενισμού του,⁸⁸ την ψυχολογική δηλαδή πίεση του πιστού, τότε πρέπει να δεχθούμε ότι είναι πολύ πιθανό, σε αρκετές περιπτώσεις, να αναλάμβανε να χαράξει αυτό κάποιο άλλο πρόσωπο, ίσως ένας ειδικός, ένας θα έλεγα καλλιτέχνης και το πιθανότερο ντόπιος, γνώστης του χώρου αλλά και του αντικειμένου.

Επιπλέον η άμεση σχέση του καραβιού με το υδάτινο στοιχείο το συνδέει, σε πρώτο επίπεδο και το αναγνωρίζει ως ένα διάμεσο,⁸⁹ ένα μεσίτη,⁹⁰ του αν-

86. Δεν πρέπει να λησμονούμε και τις σκληρές συνθήκες διαβίωσης που ίσχυαν την εποχή αυτή. Πολύ δύσκολο θα διαθέσουν χρήματα για την κατασκευή εικόνας ή κάποιου αφιερώματος χειροποίητου, έχουμε δηλαδή μιαν ανέξοδη εξαγορά της θείας ευμένειας.

87. Αλέκ. Φλωράκης, *Καραβάκια* ό.π., 104.

88. Αλέκ. Φλωράκης, ό.π., 107 και εξ. όπου κατατάσσονται και ερμηνεύονται οι περιπτώσεις της αφιερωτικής πρακτικής σύμφωνα με το λειτουργικό τους περιεχόμενο, θέσεις όμως που χαρακτηρίζουν αφιερώματα ομοιωμάτων καραβιών, τα τάματα, τα γνωστά ασημοκάραβα όπου ερμηνεύονται με μία νεοελληνική αντίληψη που έχει αφετηρία της την ομοιοπαθητική μαγεία (Λ. Φιλίππιδης, *Πρωτογόνων θρησκευτική ζωή* (Αθήνα 1964), 63. J. Frazer, *Ο χρυσός κλώνος* ό.π., σε διάφορες σελίδες σε όλο το έργο.

89. Πρβ. Το είδος των μεσαζόντων κατά την έννοια των Πλατωνικών δαιμόνων, Πλάτων, Συμπόσιον, 202. Είναι θέση την οποίαν αναπτύξαμε στην *Ζ' Επιστημονική Συνάντηση Νοτιοανατολικής Αττικής*, βλ. Στέλ. Μουζάκης – Αναστασία Καλάη – Μουζάκη, «Εικονογραφικές και λαογραφικές παρατηρήσεις σε τοιχογραφία της Φιλοξενίας του Αβραάμ στον Άγιο Αθανάσιο στο Κορωπί. Οι συμφωνίες με αγίους». *Ζ' Επιστημονική Συνάντηση Νοτιοανατολικής Αττικής Πρακτικά* (Κορωπί 1998), σσ. 85-109.

90. Η μεσιτεία διαμορφώθηκε ως σύμβαση εξυτηρητική των συναλλακτικών αναγκών, κυρίως στο χώρο του διαμετακομιστικού εμπορίου. Γ. Μιχαηλίδης - Νουάρος, *Η κοινωνική λειτουργία των συμβάσεων στο σύγχρονο Δίκαιο* (Θεσσαλονίκη 1991), 4 σημ. 1. Ακόμη Βασ. Νικόπουλος, Προβλήματα από τη χρήση της Νομικής έννοιας της «Μεσιτείας» στις επιστολές του Απ. Παύλου, «*Γρηγόριος Παλαμάς*» τχ. 756 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1995), 31 κ.εξ. Μάλιστα το Ελληνικό Δίκαιο διαμόρφωσε το ξεχωριστό είδος των διαμεσολαβητών, των πρεσβευτών, με αντικείμενο τις συνθήκες και σπονδές του Δημοσίου Δικαίου, ό.π., 43-4. Ο Π. Τρεμπέλας, *Υπόμνημα εις τας επιστολάς της Καινής Διαθήκης*, 2 (1935), 353 σημειώνει «... Η ύπαρξις και η παρεμβάσις μεσίτου προϋποθέτει διάστασιν και ασυμφωνίαν, πράγματι η αμαρτία εδημιούργησε διάστασιν και εχθρότητα μεταξύ υμών και του Θεού και ο Ιησούς Χριστός παρενέβη δια να αποκαταστήσει ειρηνικάς σχέσεις μεταξύ θεού και ανθρώπων...». Μάλιστα αυτό έγινε δυνατόν με την προσφορά «αντίλυτρου», δηλαδή καταβολή αντιτίμου που δεν ήταν παρά το ίδιο το αίμα του Χριστού.

θρώπου προς το θείο.⁹¹ Μάλιστα γίνεται ιδιαίτερα εμφανές αυτό το γεγονός σε περιπτώσεις όπου αυτά χαράσσονται μέσα σε αγιάσματα, όπως λ.χ. στο αγίασμα του Αγίου Ρηγίνου στη Σκόπελο,⁹² όπου σε ένα δεύτερο επίπεδο το νερό του αγιάσματος συνδέεται με τη μεγάλη θάλασσα (ένα είδος αναλογικής μαγείας). Είναι πολύ πιθανόν να μετέφεραν μαζί τους νερό και είτε το κρατούσαν στο καράβι, είτε το έχυναν στη θάλασσα σε καιρό τρικυμίας⁹³ για να γαληνέψει. Κάτι ανάλογο, δηλαδή, με τη συνήθεια του Αγιασμού. Άλλωστε η σύγχρονη έρευνα βεβαιώνει πλέον τις διαδικασίες με τις οποίες παράγεται ο λαϊκός πολιτισμός.⁹⁴

Επιπλέον ο συνδυασμός όρυγμα –νερό– «αγίασμα» φορτωμένα με πλήθος εσχατολογικών συμβολισμών και εξαγνιστικές πρακτικές γίνεται αποδεχτός ως η είσοδος προς τον Κάτω Κόσμο.⁹⁵ Στη δεύτερη αυτή περίπτωση τα καράβια αναγνωρίζονται ως το μέσον το οποίον οδηγεί τις ψυχές των νεκρών στο αιώνιο ταξίδι αμέσως πριν ή και μετά από τη *ψυχοστασία*⁹⁶ τους. Δεν πρέπει να λησμονούμε ακόμη, ότι το ίδιο το νερό αποτελεί το φράκτη⁹⁷ αλλά και τον προστάτη των ζώντων από τα πνεύματα των νεκρών, με τα οποία πρέπει να κάνουν, κατά παράδοση, κάποιες συναλλαγές.⁹⁸

91. Στην περίπτωση αυτή ο Άγιος Ρηγίνος αναγνωρίζεται και ως ένας ακόμη πάτρωνας και προστάτης των ναυτικών ιδιαίτερα της Σκοπέλου. (Για τα ονόματα των Πατρώνων αγίων των θαλασσινών βλ. Αλέκ. Φλωράκης, *ό.π.*, σσ. 48-61. Χαρακτηριστικό είναι ακόμη ότι στα διάφορα πλοία που ναύλωναν έδιναν ονόματα αγίων πιστεύοντας ότι έτσι θα έφθαναν σίγουρα στο προορισμό τους, Αγγελική Πανοπούλου, «Συντεχνίες και ναυλώσεις πλοίων στο Χάνδακα 1635–1661», *ΣΤ' ΚΣ Πεπραγμένα* (Χανιά 1990), σσ. 420-7).

92. Στέλ. Μουζάκης, «Το “αγίασμα” του Αγίου Ρηγίνου στη Σκόπελο και τα ακιδογραφήματα του», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 37 (Λάρισα 2000), σσ. 209-224.

93. Έχουμε αντίστοιχες μαρτυρίες. Ο. Λαμφίδης *ό.π.*, σ. 390. Ονομαστά είναι τα γνωστά φιαλίδια του Αγίου Μηνά βλ. Μητροπ. Κορυτσάς Ευλόγιος Κουρίλας, *ό.π.*, σ. 24 όπου και η βιβλιογραφία.

94. Αντ. Γκράμσι, *Οι διανοούμενοι*, μετ. Θ. Παπαδόπουλος, (Αθήνα 1972), σ. 62. Του ίδιου, *Λογοτεχνία και εθνική Ζωή*, μετ. Θ. Παπαδόπουλου, (Αθήνα 1981), σσ. 324-6 όπου παρατηρήσεις πάνω στη λαογραφία. Σχετικά με την επιβίωση παγανιστικών στοιχείων στην Χριστιανική λατρεία, το θέμα διερεύνησε ο J. Seznec, *The survival of the Pagan Gods, Η επιβίωση των αρχαίων θεών* (Ν. Υόρκη 1953), και καθόρισε τέσσερα επίπεδα όπου συμβιβάστηκαν η μυθολογική παράδοση και η χριστιανική θρησκεία, ιστορική, φυσική, ηθική, εγκυκλοπαιδική παράδοση.

95. Για την περιγραφή του Αδη βλ. Αθαν. Σταγειρίτης, *Ωγγύια ή Αρχαιολογία*, 2 (Βιέννη 1816), σσ. 44-8.

96. Πανάρχαια η δοξασία και ιδιαίτερα περιγραφική στους Αιγυπτίους. Βλ. *Η Αιγυπτιακή Βίβλος των Νεκρών* μετ. Ανδρέας Τσάκαλης (Αθήνα 1993), σσ. 90-105.

97. Βλ. τη σχετική βιβλιογραφία στη μελέτη Στέλ. Μουζάκης, *Οι βροκόλακες στις παραδόσεις του Ελληνικού λαού και στους Νομοκάνονες* (Αθήνα 1988).

98. Μαρσέλ Μώζ, *Το δώρο. Μορφές και λειτουργία της ανταλλαγής*, μετ. Άννα Παραδέλλη - Σταματόπουλου (Αθήνα 1979), σσ. 74-86.

Η χάραξή τους σε συγκεκριμένο χώρο μιας εκκλησίας, συνηθέστερα στο νάρθηκα, αλλά και οι αντίστοιχες παραστάσεις⁹⁹ όπου πάνω τους έχουν χαραχθεί τα καράβια, υποδηλώνουν πιστεύω, πέρα από κάθε αμφιβολία, το νεκρικό τους χαρακτήρα, τον εσχατολογικό συμβολισμό τους, την ιδεολογία της αφιερωτικής πρακτικής των. Τα εξυψώνουν σε ταφικά σύμβολα.¹⁰⁰ Ο εντοπισμός μεγάλου αριθμού καραβιών πάνω σε ψυχοπομπούς άγιους ή σε κοιμητηριακούς ναούς επιβεβαιώνει τη θέση μας.

Στην περιοχή μας, στον Άγιο Πέτρο στα Καλύβια, καράβι είναι χαραγμένο, ψηλά, πάνω στην παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας (πίν. Η', σχ. 1-2-3) και δύο άλλα πάνω στον αρχάγγελο Μιχαήλ από τη Βάπτιση του Χριστού, που θεωρείται ως ο ψυχοπομπός¹⁰¹ και ταυτίζεται στις νεοελληνικές δοξασίες με το Θάνατο ή το Χάρο.¹⁰² Αποτελούν μαρτυρίες που αποδεικνύουν την αρχέγονη και σταθερή παράδοση της νεκρικής προσφοράς¹⁰³ αλλά και την παρηγορητική τους λειτουργία, στοιχείο που υπενθυμίζει δωρικές παραδόσεις.¹⁰⁴

Ε. Στην τελευταία περίπτωση μπορούμε να εντάξουμε όσα χαράγματα υποκρύπτουν κατά τη μορφή ή κατά την έννοια συμβολισμούς, παραδόσεις ή συνήθειες, λαογραφικές της περιοχής. Θα επιμείνουμε σε μερικές παραστάσεις αυτής της μορφής.

Πάνω σε στύλο του Αγίου Αθανασίου στο Λιόπεσι βρίσκεται το άτεχνο, θα λέγαμε, χάραγμα ενός ιππέα. (πίν. Ε', σχ. 1). Το άλογο σχηματικά ιχνογραφημένο. Ο ιππέας τελείως αφαιρετικά. Εμφανίζεται σε στάση κεκλιμένη προς τα πίσω, στοιχείο που υποδεικνύει ότι βρίσκεται σε κίνηση, κρατά με το αριστερό χέρι τα ηνία του αλόγου του οποίου διακρίνεται και η χαίτη του, ενώ με το δεξί εμφανίζεται να κρατά μακριύ φυλλοφόρο κλάδο. Η απεικόνιση αυτή έχω τη γνώμη ότι υπενθυμίζει κάποιο λαογραφικό δρώμενο της περιοχής των Μεσογείων που σήμερα μάλλον είναι ξεχασμένο. Πιθανόν κάποιο αγώνισμα με άλογα ή μουλάρια, κάτι σαν τη γαϊδουροκαβαλαρία. Ακόμα θα μπορούσαμε να δεχθούμε κάποια γαμήλια πομπή με τον πρώτο που βαστάζει σημαία ή φλάμπουρο.¹⁰⁵

99. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος. Μάλιστα κατά τη νεκρώσιμη ακολουθία διαβάζεται περικοπή από το Ευαγγέλιο του Ιωάννη (5: 24-31) αλλά και πάνω στην παραβολή του Ασώτου.

100. Αλέκ. Φλωράκης, ό.π., σ. 32.

101. Ναυσικά Πανσελήνου, ό.π., 182 εικ. 10, 177 εικ. 6. της ίδιας, *Saint - Pierre de Kalyvia Kouvara et la Chapelle Vierge de Merenta* (Θεσσαλονίκη 1076), pl. 44.

102. Ο. Lampsidis, «Contribution a l' Etudes des Contes Populaires des Grecs du Pont Euxin (Asie Mineure)», *Λαογραφία*, 22 (1965), σ. 216.

103. Άννα Guest - Παπαμανώλη, ό.π., 13 εικ. 5, πρβ. Λάρνακα από την Αγία Τριάδα στην Κρήτη όπου απεικονίζεται ιεροτελεστία. Ιέρεια κρατά στα χέρια της σκαρί σαν προσφορά.

104. *Ελληνική Μυθολογία, Εισαγωγή στο μύθο*, επιμ. Ι. Κακριδής, 1 (Αθήνα 1986), σ. 208.

105. Ε. Αλεξιάκης, *Η σημαία στο γάμο, εθνολογική μελέτη*, (Αθήνα 1990),

Παρόμοιο είναι και το ακιδογράφημα του ιππέα πάνω στην Αγία Παρασκευή στον Άγιο Γεώργιο στο Χαλάνδρι (πίν. ΣΤ', σχ. 3). Εδώ θα πρέπει ακόμη να εντάξουμε και την παράσταση δράκοντα που βρίσκεται πάνω σε στύλο μέσα στο ναό του Αγίου Αθανασίου. Πολυπληθείς είναι οι παραδόσεις για την παρουσία τους στο χώρο των Μεσογείων.

Προτού όμως τελειώσω θέλω να επιστήσω την προσοχή σας σ' ένα στοιχείο λαογραφικού και εθνολογικού ενδιαφέροντος, το οποίο ουδόλως έχει προσεχθεί. Την αιτία, το χρόνο και τη διαδικασία κατά την οποίαν ή σύμφωνα με την οποίαν, τα ακιδογραφήματα χαράσσονταν μέσα στην εκκλησία.

Δεν μπορώ να δεχθώ την δικαιολογία ότι απλά, ήταν έρμημα ξωκλήσια και γι' αυτό τα χάρασαν. Ελάχιστες είναι αυτές οι περιπτώσεις. Οι περισσότερες εκκλησίες από τα διαθέσιμα για το χώρο της Αττικής στοιχεία,¹⁰⁶ αποδεικνύεται ότι λειτουργούσαν την περίοδο τουλάχιστον της Τουρκοκρατίας, όπου τοποθετείται και ο χρόνος χάραξης των περισσότερων. Η θέση όπου χαράσσονταν, ακόμη και μέσα στο ιερό και ιδιαίτερα οι χώροι όπου επισημαίνεται μεγάλη συγκέντρωση ακιδογραφημάτων, όπως τα αγιάσματα ή οι κοιμητηριακοί ναοί, είναι ενδειξεις που μας αναγκάζουν να σκεφτούμε ότι, ίσως, υπήρχε μια γενικότερη ενισχυτική για το γεγονός αντίληψη. Δηλαδή, ότι κατά κάποιο τρόπο συντηρούσαν αυτή τη συνήθεια. Δεν αποδεικνύεται μέχρι στιγμής με κανένα στοιχείο, ούτε διαθέτουμε σχετικές πληροφορίες. Η θέση αυτή θα ερμήνευε ως ένα σημείο, αφού δεν έχουμε σχετικές μαρτυρίες, και την ομοιότητα «γραφής» καραβιών στον ίδιο χώρο και όχι η εύκολη δικαιολογία της απλής αντιγραφής τους, όπως λ.χ. στην εκκλησία του Σωτήρα στο Μενίδι.

Καταθέτοντας μια πρώτη πρόταση, θα έλεγα ότι αυτό το εφάρμοξε ή τουλάχιστον σε ένα βαθμό, το υπέβαλε η τοπική εκκλησία. Άλλωστε είναι βέβαιο ότι η Εκκλησία διέσωσε, μετέφερε και ενσωμάτωσε στο τελετουργικό της στοιχεία αρχαίας ή και αρχαϊκής εθιμικής συμπεριφοράς,¹⁰⁷ γεγονός που έχει εντοπιστεί σε πολλές άλλες περιπτώσεις και δρώμενα.

Ίσως αυτό μπορεί να δικαιολογήσει και την καταστροφή τρόπον τινά των εικόνων, όπου θα μπορούσαμε να πούμε ότι σπάζουν την ελκυστικότητά τους, την ομορφιά τους και, αναγνωρίζοντας μια φιλοσοφική διάσταση, τίθενται τα ίδια στην υπηρεσία της θρησκείας.¹⁰⁸ Με τη μη αναγωγή τους στο πρότυπο δεν αρκούνται, δεν περιορίζονται στο σημείο, αλλά αποκαλύπτουν με τη σειρά

106. Για λεπτομέρειες βλ. Στέλ. Μουζάκης, *Σχεδιάσμα χωρίων Λεκανοπεδίου Αττικής* (Αθήνα Ιανουάριος 1994).

107. Αναγν. Παπακυπαρίσης, «Εκκλησιαστικός πλειστηριασμός στον Μικρασιατικό χώρο», *ΜΧ* 20 (1998), 337-8, όπου και η υπάρχουσα πλούσια βιβλιογραφία.

108. L. Gernet - A. Boylanger, *Le genie grec dans la religion* [Παρίσι 1969 (1932)], σ. 197, 204.

τους το σημαινόμενο.¹⁰⁹

Επιπρόσθετα η παρουσία καραβιών και ιδιαίτερα σε μεσογειακές περιοχές, εκτός των άλλων μαρτυρεί τη μετακίνηση, την επικοινωνία των κατοίκων και βέβαια τη διακίνηση των ιδεών.

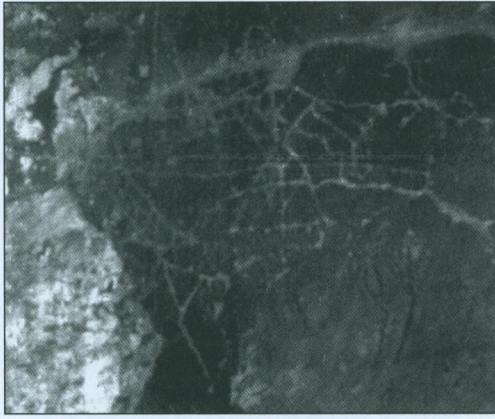
Απαντήσαμε μόνον σ' αυτά που προκύπτουν μέσα από την απλή οπτική και συναισθηματική παρατήρηση. Είναι βέβαιο ότι παραμένουν αναπάντητα πολλά ερωτήματα όπως μεθοδολογίας, ελέγχου της παραμόρφωσης των εικαστικών και των φορμαλιστικών δεδομένων και συγκρίσεως μεταξύ των. Οι αρκετά ελκυστικές αυτές σκέψεις δεν μπορούν να τεκμηριωθούν ίσως περισσότερα, αξίζει όμως να επανέλθουμε ύστερα από διεξοδικότερη έρευνα.

Έχω τη γνώμη ότι αποδείχτηκε πέρα από κάθε αμφιβολία η σημαντικότητα των ακιδογραφημάτων αλλά και το αναγκαίο της αναγνώρισής τους ως μιας ιδιαίτερης εκδήλωσης της Χριστιανικής τέχνης. Ακόμα ότι μπορούν και πρέπει να θεωρηθούν ως μια λειτουργία της αφιερωτικής πρακτικής, απλοϊκή ίσως, άμεσα όμως ενταγμένης στη ψυχολογία του Έλληνα. Περιέχουν, υποκρύπτουν και αποδίδουν πλήθος συμβολισμούς, ενώ διασώζουν ξεχασμένα λαογραφικά δρώμενα και στοιχεία λαϊκών παραδόσεων, συχνά όχι μόνον τοπικών, και βέβαια συνεισφέρουν στην ιστορία των ελληνικών παραδοσιακών δοξασιών.

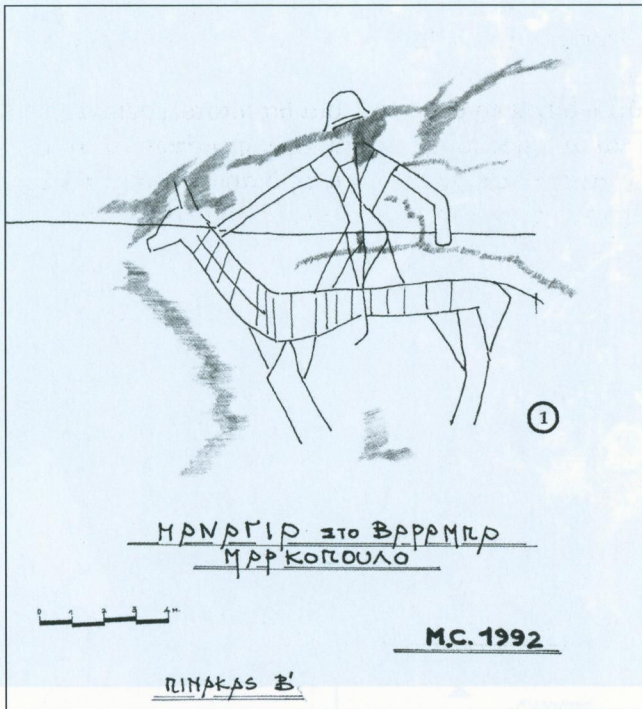
Πιστεύω ότι η συγκεκριμένη εργασία θα αποτελέσει και την αρχή για μια νέα θεώρηση και αντιμετώπιση των ακιδογραφημάτων, αλλά το κυριότερο, θα συμβάλει στην καταγραφή, μελέτη και τη διάσωσή τους αλλά και στην ανάπτυξη της ανύπαρχτης για το θέμα Ελληνικής βιβλιογραφίας.

109. Γ. Ζωγραφίδης, ό.π., σ. 93.

ΕΙΚΟΝΕΣ

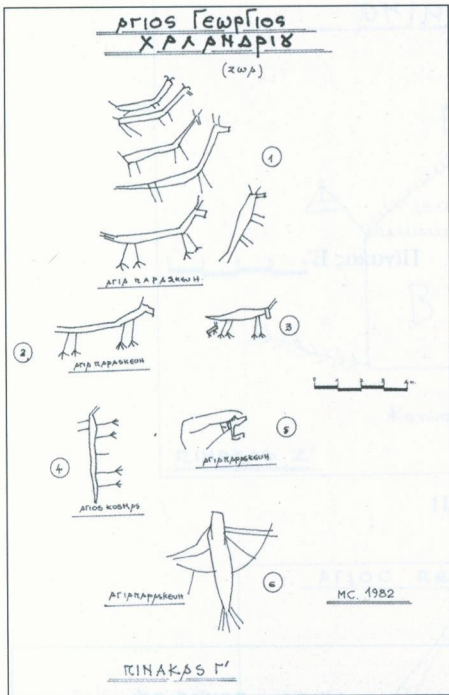

Πίνακας Α' (φωτ. 1)

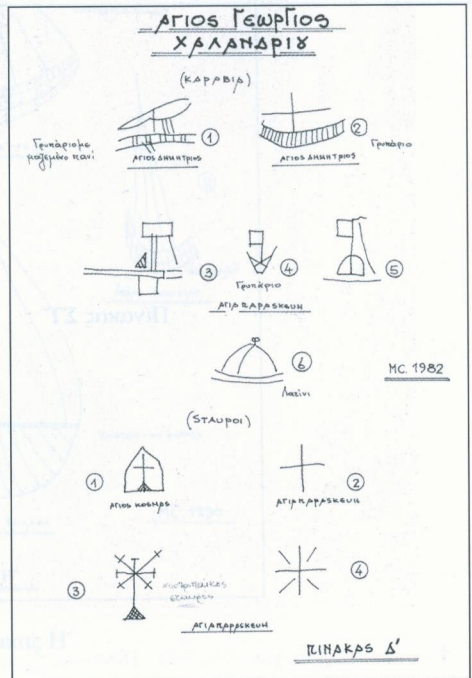

Φωτ. 2. Τοιχογραφία της Αγίας Παρασκευής από το Ναό του Αγίου Γεωργίου στο Χαλάνδρι.

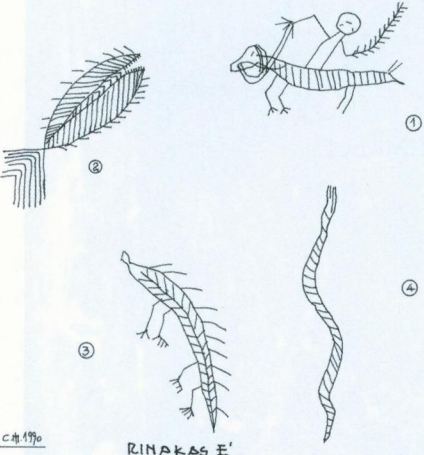

Πίνακας Γ'

Πίνακας Δ'

ΑΓΙΟΣ ΛΕΩΝΙΔΕΙΟΣ
ΛΙΟΠΕΣΙ

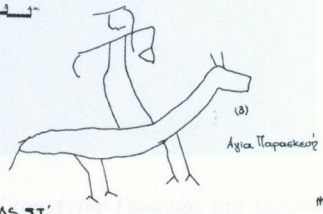
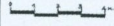
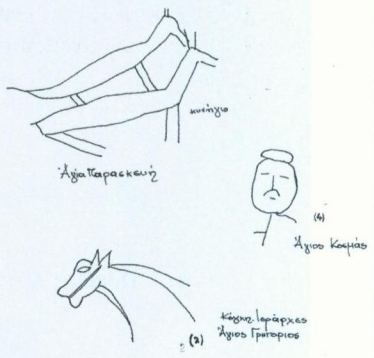

c. 1970

ΡΙΝΑΚΑΣ Ε'

Πίνακας Ε'

ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΧΡΛΩΝΟΡΙ

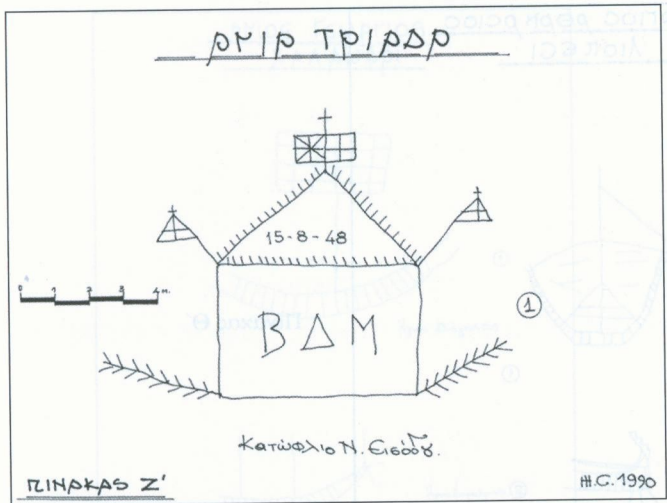

ΡΙΝΑΚΑΣ ΣΤ'

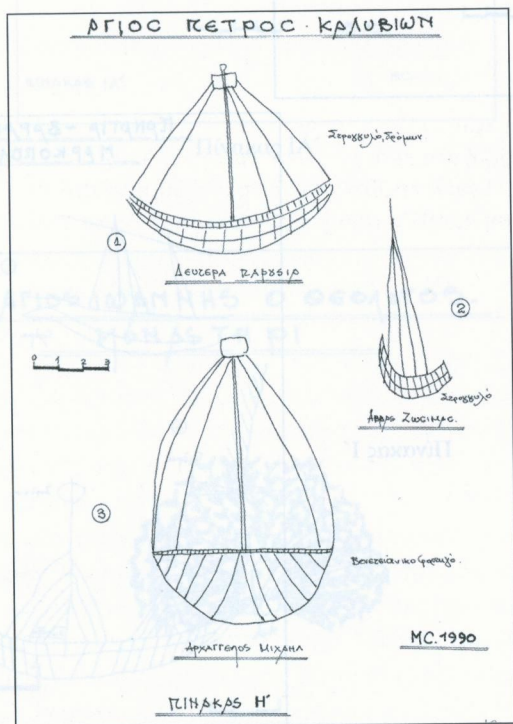
c. 1992

Πίνακας ΣΤ'

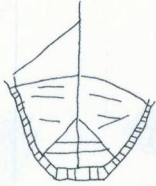

Πίνακας Ζ'

Πίνακας Η'

ΒΓΙΟΣ ΡΘΡΗ ΡΣΙΟΣ
ΛΙΟΠΕΣΙ

①

②

σ.μ. 199α

ΠΙΝΑΚΟΣ Θ'

Πίνακας Θ'

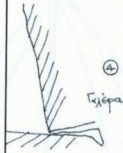
ΠΡΗΡΓΙΑ - ΒΡΡΗΚΤΑ
ΜΑΡΚΟΡΟΛΟ

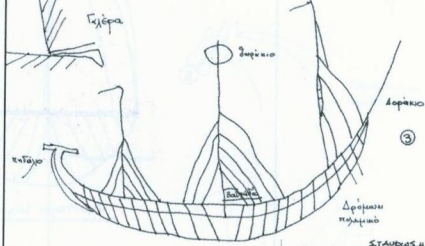
①

②

④

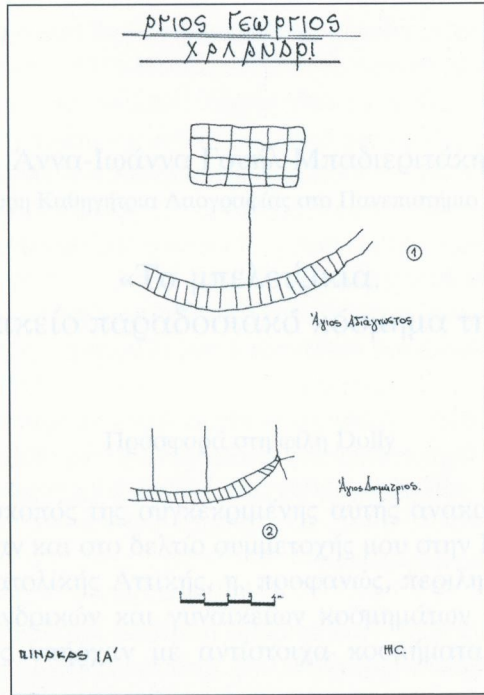
③

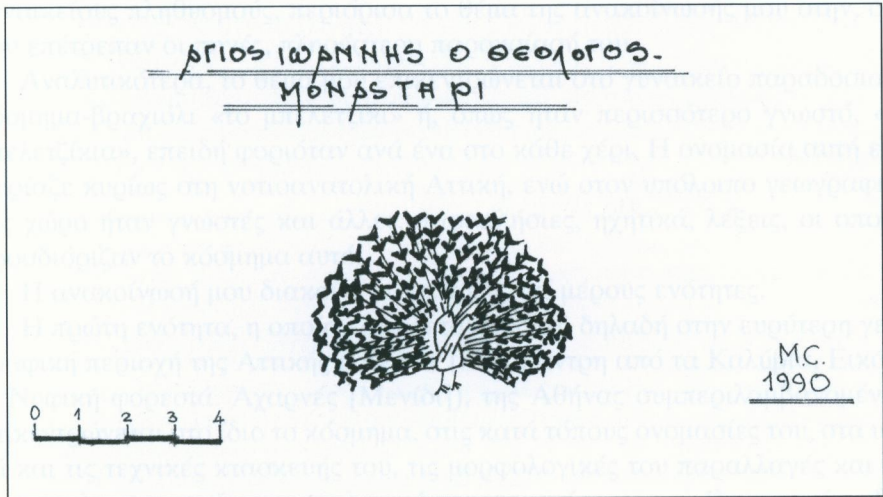
ΣΤΑΥΡΟΣ Η
Η.Σ. 1989

ΠΙΝΑΚΟΣ Ι'

Πίνακας Ι'

Πίνακας ΙΑ'

Πίνακας ΙΒ'